

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВИХ (БОЙОВИХ) ТРАДИЦІЙ ТА РИТУАЛІВ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ	7
1.1. Понятійно-термінологічний апарат	7
1.2. Концептуальні засади військових (бойових) традицій і ритуалів.....	24
1.3. Роль та місце військових (бойових) традицій і ритуалів в системі моральної підтримки військовослужбовців Збройних Сил України	39
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ (БОЙОВИХ) ТРАДИЦІЙ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ.....	61
2.1. Формування військових (бойових) традицій в українських військових формуваннях	61
2.2. Формування військових (бойових) традицій у період становлення та розвитку Збройних Сил України (1991– 2014) роки	81
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ВІЙСЬКОВИХ (БОЙОВИХ) ТРАДИЦІЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ.....	98
3.1. Формування та впровадження військових (бойових) традицій у Сухопутних військах Збройних Сил України.....	98
3.2. Формування та впровадження військових (бойових) традицій у Повітряних Силах Збройних Сил України.....	121

3.3. Формування та впровадження військових (бойових) традицій у Військово-Морських Силах Збройних Сил України...	144
3.4. Формування та впровадження військових (бойових) традицій в окремих родах військ (сил) Збройних Сил України.....	166
3.5. Методичні рекомендації щодо впровадження військових (бойових) традицій у системі моральної підтримки військовослужбовців Збройних Сил України.....	193
РОЗДІЛ 4. ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ТРАДИЦІЙ.....	210
4.1. Особливості відновлення, формування та впровадження військових традицій у Війську Польському (1989–2025 роки)....	210
4.2. Відновлення військових традицій у Збройних Силах Угорщини (1989–2025 роки).....	229
ВИСНОВКИ.....	248
ДОДАТОК А ТИПОВІ ФОРМИ ПЛАНІВ-СЦЕНАРІЇВ ПРОВЕДЕННЯ РИТУАЛІВ.....	255
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	260
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ...	261
ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАПИТАННЯ.....	273

ВСТУПНЕ СЛОВО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

генерал Олександр СИРСЬКИЙ

Війна за Незалежність України переконливо засвідчила, що сила війська визначається не лише сучасним озброєнням, рівнем підготовки чи професійністю командирів. Не менш важливим чинником є духовна міць воїнів, їхня відданість Українському народові, готовність до самопожертви заради свободи і незалежності держави, згуртованість та вірність бойовому братерству. Саме на цьому фундаменті формуються і розвиваються військові (бойові) традиції.

Військові традиції – це не лише пам'ять про минуле чи данина історії. Це жива система цінностей, символів і ритуалів, яка забезпечує спадкоємність поколінь захисників України, формує професійну ідентичність військовослужбовця, зміцнює моральний дух і допомагає зберігати внутрішню стійкість у найважчих випробуваннях війни. Саме традиції надають особливого змісту військовій службі, виховують повагу до честі, обов'язку та відповідальності перед державою, підтримують єдність військових колективів і довіру між командирами та підлеглими.

За роки російсько-української війни Збройні Сили України пройшли шлях глибокого оновлення та здобули безцінний бойовий досвід. Разом із ним народилися нові військові традиції, що виникли безпосередньо на полі бою, стали невід'ємною частиною життя підрозділів і вже сьогодні передаються новому поколінню українських воїнів. Водночас сучасне українське військо відроджує й примножує історичну спадщину – від дружин княжої доби та козацького війська до борців за незалежність Української Народної Республіки

й українського визвольного руху XX століття. Саме поєднання історичної спадкоємності та сучасного бойового досвіду формує характер Українського війська XXI століття.

Війна ще довела: військові традиції – це не формальність і не зовнішній атрибут. Вони є важливим елементом бойової спроможності війська. Саме вони допомагають зміцнювати морально-психологічну стійкість особового складу, виховувати взаємну довіру, відповідальність за побратимів, готовність виконувати поставлені завдання та до останнього боротися за свободу України.

Цей навчально-методичний посібник є результатом ґрунтовної праці військових науковців, які систематизували історичний досвід українського війська, дослідили еволюцію військових традицій та узагальнили сучасну практику їх формування й розвитку у Збройних Силах України. Переконалий, що це видання стане корисним для командирів усіх рівнів, офіцерів, сержантів, фахівців структур психологічної підтримки персоналу, викладачів військових навчальних закладів і всіх, хто працює над зміцненням моральної основи українського війська.

Наш обов'язок – не лише здобути перемогу у війні, а й зберегти та передати наступним поколінням воїнів духовну спадщину, народжену в боротьбі за незалежність України. Саме так формується військо, яке має не лише сучасну зброю, а й міцний духовний фундамент, що забезпечує його незламність, єдність і здатність перемагати.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВИХ (БОЙОВИХ) ТРАДИЦІЙ ТА РИТУАЛІВ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

1.1. Понятійно-термінологічний апарат

Тематика військових (бойових) традицій та ритуалів охоплює такі основні терміни й поняття: “традиція”, “бойові традиції”, “ритуал”, “бойовий ритуал”, “ритуали переходу”, “звичай”, “бойові звичаї”, “церемонія”, “символ”, “символізація”, “військові символи”, “військова айдентика”, “гасло”, “девіз”, “клятва” (заприсягання), “мотиваційна промова”, “комеморативні практики”, “вшанування”, “впровадження”, “свідомість”, “національна (громадянська) ідентичність”, “історична пам’ять”, “цінності”, “професійна ідентичність військовослужбовців”, “екзистенція та кризові екзистенційні стани військовослужбовців”, “психологічна стійкість (резилієнтність)”, “бойовий дух”, “мотивація”, “етос”, “військовий етос” “архетип”, “міф”, “міфологічний світогляд”, “анімізм”.

Поняття “**традиція**” (від лат. *traditio* – передача) – це форма передачі історично сформованих елементів культури та соціального досвіду, що охоплюють широкий спектр явищ: норми поведінки, ритуали, звичаї, символіку та інші культурні надбання. Вони зберігаються протягом тривалого часу та передаються з покоління до покоління, мають емоційне забарвлення та символічне значення. Традиції регулюють суспільні відносини та значною мірою впливають на формування національної, колективної чи професійної ідентичності. Вони об’єднують людей, зберігають історичну пам’ять та матеріальну і духовну культурну спадщину.

Традиція існує в динаміці – як соціокультурний досвід, що постійно відтворюється у звичаях, ритуалах та іншому досвіді носіями традиції. Водночас традиція існує і в статичі, тобто має духовний, позачасовий вимір – як сукупність цінностей, або колективна свідомість чи різновид колективної пам’яті [142, с. 357–358.].

Поняття “**бойові традиції**” – це сукупність елементів бойової спадщини, що передається з покоління до покоління та зберігає свою актуальність протягом тривалого часу для потреб бойової діяльності.

Ці традиції сформувалися, зберігаються та розвиваються в умовах ведення бойових дій, тому містять ритуали, звичаї та іншу військову практику, що стосується ведення бою, збереження життя військовослужбовців, взаємопідтримки та згуртованості військових колективів, поваги до командирів, ставлення до ворога тощо. Бойові традиції уособлюють норми, правила поведінки та приклади діяльності військовослужбовців у бойових умовах. Вони забезпечують спадкоємність багатьох поколінь українських воїнів, підтримують бойових дух та мотивують сучасних військовослужбовців сумлінно виконувати свої обов'язки під час війни [9; 94].

Поняття **“ритуал”** (від лат. *ritus* – релігійний обряд) – це усталена послідовність символічних дій визначних традицією. Під час ритуалу людина встановлює символічний зв'язок із трансцендентним (вищими силами) й залучає їх для покровительства або для відновлення сакрального (належного) порядку. Свідома участь людини у ритуалах спричиняє глибинні сутнісні трансформації. В ритуалі важливим є його внутрішній символічний зміст, який спричиняє глибокі внутрішні трансформації в людині. Порядок його проведення також важливий, але лише для того, щоб послідовно й правильно спричинити внутрішні трансформації в учасників ритуалу [124; 183].

Поняття **“бойовий ритуал”** – це форма прояву бойових традицій, що існує в усталеній послідовності символічних дій, які здійснюються у військовому колективі з метою відзначення чи вшанування важливої події пов'язаної з бойовою діяльністю. Бойові ритуали спричиняють глибокий вплив на учасників, а саме: згуртовують військовослужбовців; зменшують стрес і тривогу в умовах бойових дій через повторюваність, яка дає відчуття стабільності; допомагають впоратися із втратою; сприяють підтримці дисципліни й порядку; підтримують бойову готовність військовослужбовців; здійснюють символічну трансформацію військовослужбовців (перехід із одного стану чи статусу до іншого з новими обов'язками та ідентичністю); підтримують бойовий дух; передають традиції практично та створюють зв'язок між поколіннями військовослужбовців. Іноді бойові ритуали містять релігійно-магічні практики спрямовані

на збереження життя, допомогу в битвах, знищення ворогів та здобуття перемоги [21].

Термін **“ритуали переходу”** – це сукупність символічних дій, що супроводжують зміни соціального статусу людини в суспільстві. Цей процес вимагає спеціальних ритуалів, метою яких є підготовка людини та суспільства до змін та проведення їх без помилок. Ритуали переходу складаються з трьох послідовних фаз: 1) відокремлення (separation) – відокремлення від попереднього статусу або групи; 2) проміжний стан (liminal phase) – проміжний період, перехід, невизначеність, ініціація; 3) включення (incorporation) – прийняття нового статусу людиною та визнання її нового статусу колективом [186, р. 15–26]. Ця концепція розроблена французьким етнологом Арнольдом ван Геннепом, яка застосовується у військовій антропології та психології для аналізу таких процесів, як: посвята у воїни; отримання зброї чи нарукавного знаку; перехід до “нуля” та повернення з бойового завдання; повернення з війни до мирного життя. Це сучасні ритуали переходу у ЗС України, що виконують функції розмежування етапів служби, формування та зміцнення професійної ідентичності, захисту під час виконання бойових завдань і підтримують морально-психологічну стійкість військовослужбовців.

Поняття **“звичай”** – це прояв традиції, що означає усталений спосіб поведінки, який сформувався в певному середовищі, а також правило, що передається з покоління до покоління як загальноприйнятий порядок. Тому звичай є формою регулювання поведінки членів групи, а також способом символічного захисту в екстремальних умовах. До того ж, звичай може бути особистою звичкою діяти певним чином в певних обставинах [48].

Поняття **“бойові звичаї”** – це форма прояву військових (бойових) традицій, що існує в стереотипних способах і моделях поведінки, які використовується військовослужбовцями у певних ситуаціях пов’язаних з бойовими діями. Наприклад, для символічного захисту життя, для ідентифікації або як маркер, що вказує на певний статус військовослужбовця тощо. Практика бойових звичаїв має емоційний об’єднавчий ефект і передається у підрозділах як частина власної бойової культури, що підтримує горизонтальну згуртованість.

Термін **“церемонія”** – це прояв військових традицій, що відбувається у формі офіційних урочистих заходів, який проводиться у строгій відповідності до встановленого порядку за певним протоколом чи етикетом. Всі дії у військових церемоніях чітко регламентовані та формалізовані. Через зовнішню форму (чіткий сценарій, послідовність, демонстрацію військової ієрархії або злагодженість дій) підкреслюється важливість події, надається урочистість, вшановуються її учасники тощо.

Церемонія може включати в себе ритуали. Церемонії є важливою частиною військової культури, що символізують повагу до держави, ЗС України, бойових традицій, прапора, командирів, загиблих. Військові церемонії у ЗС України регламентуються нормативно-правовими актами, що встановлюють порядок проведення урочистих заходів.

Поняття **“символ”** (від лат. *symbolum* – знак, сутність, яка позначає іншу сутність) – це форма виразу і передачі духовного змісту через певні матеріальні предмети, чи спеціально створені образи та дії, що виступають як ознаки цього змісту [133]. Символом можуть виступати зображення, образ, текст, слово, явище і навіть дія, що замінюють собою дещо інше. Для передачі символічного змісту використовують асоціацію, подібність або домовленість. Символи вказують на ідеї, поняття дії, що зрозумілі певній групі людей та передають складні почуття.

Термін **“символізація”** (від англ. *symbolization* – зображення, позначення чогось за допомогою іншого знаку) – це процес використання символів для зображення, позначення або передачі певного сенсу, змісту чи ідеї. Основною ознакою символізації є перетворення ідеї, образу, дії на багатозначний символ, який пов’язує видимий світ із прихованим, часом потойбічним змістом. Цей прихований зміст може мати нескінченні варіанти тлумачення, тому символізм спирається на натяки й асоціації. Процес символізації, що використовується в бойових ритуалах та звичаях є потужним засобом впливу на свідомість, підсвідомість та емоційно-вольову сферу військовослужбовців, за умови використання символів значення яких добре зрозуміле учасникам.

Поняття **“військова символіка”** – це система візуальних, вербальних та матеріальних знаків і образів, якими позначаються належність до держави, певного роду військ, частини, підрозділу. Військова символіка виражає бойові традиції, історичну спадщину, цінності та ідентичність військових формувань. У широкому розумінні під військовою символікою розуміють все, що використовується у військовій справі та має не конкретно предметний, а символічний зміст [20]. У більш вузькому – до військової символіки належать: прапори, штандарти, знамена; емблеми, нашивки, герби військових частин; уніформа, знаки розрізнення; почесні найменування військових частин; погони, кокарди, медалі та нагороди; девізи, гасла, бойові кличі.

Термін **“військова айдендика”** – це сукупність візуальних елементів, які формують унікальний образ та впізнаваність певного військового підрозділу, військової частини, закладу (установи), виду, окремого роду військ (сил) чи ЗС України в цілому. Її ключові елементи: військова форма, символіка, емблеми, нарукавні знаки, прапори, а також кольори, шрифти та інші знаки, що несуть інформацію про належність, історію та цінності [90]. Військова айдендика є частиною військової символіки.

Поняття **“гасло”** (від польск. *hasło* – умовне слово, пароль; від англ. *slogan* – коротка фраза, що легко запам’ятовується і виражає суть; від нім. *losung* – висловлена у стислій формі ідея) означає висловлену у стислій формі ідею, завдання, заклик до дії або провідний принцип [28]. Воно слугує для привертання уваги, мобілізації людей до дій та виражає її мету. Іноді гасло може використовуватися як умовний знак або сигнал для розпізнавання “свій-чужий”, або для подачі команди. Характер гасла – емоційний, заклично-мотиваційний. Призначення – привернути увагу, мобілізувати для дії.

Поняття **“девіз”** (від лат. *devidere* – розділяти, в значенні виокремлювати особливе, визначальне) означає формулювання основної ідеї, цінності або принципу групи чи організації. Характер девізу – філософський, виражає глибинний зміст: переконання, цінності, місію. Його призначення полягає у демонстрації зазначеного [37].

Поняття **“клятва”** (заприсягання) – це урочиста обіцянка або твердження, що підкріплюється закликом до чогось або когось цінного чи священного та має ритуальний характер. Це обіцянка, яку дають коли приймають важливі обов’язки, або вступають у певний статус. Вона може поєднувати правові та моральні зобов’язання і є символом вірності та відданості справі або державі. Даючи клятву, військовослужбовець бере на себе певні зобов’язання, дотримання яких має позитивні наслідки, а порушення – негативні [58].

Поняття **“мотиваційна промова”** – це спосіб мовлення, покликаний в найкоротший час сформулювати необхідну емоційну установку як у окремого військовослужбовця, так і в колективу, що сприяє вирішенню поставленого завдання (спонукає до дій). У таких промовах часто використовуються особливі мовленнєві засоби, що здійснюють необхідний вплив на когнітивну сферу учасників. При цьому зміст мотиваційної промови має бути емоційним, щоб спонукати до дій. Це може бути боротьба за цінності, волю, світле й вільне майбутнє, або помста ворогам. Мотиваційні промови також можуть бути спрямовані на зміцнення віри в себе та свої можливості, у своїх побратимів, ефективну командну роботу та віри в перемогу [69].

Поняття **“комеморативні практики”** – це сукупність способів, ритуалів та форм пам’яті, що використовуються для увічнення історичних подій, постатей та створення спільних спогадів. Вони допомагають формувати колективну ідентичність, передавати смисли та об’єднувати різні суспільні групи довкола спільних уявлень про минуле. Тобто, комеморація є процесом створення спільних спогадів через вироблення певних ритуалів увічнення, вшанування осіб і подій, конструювання “місць пам’яті” тощо [64].

Поняття **“вшанування”** означає виявлення поваги, шани або визнання чийхось заслуг, позитивних якостей чи пам’яті. Це може проявлятися через різноманітні дії, зокрема: урочисті заходи, ритуали, церемонії та символічні жести. Наприклад, “вшанування пам’яті загиблих хвилиною мовчання” – це символічний акт поваги.

Поняття **“впровадження”** означає дії з введення, поширення або втілення чогось нового у практику, а також результат цього процесу.

Впровадження військових (бойових) традицій – це процес формування, відновлення та поширення від покоління до покоління норм поведінки, правил, ритуалів, звичаїв та символів, які впливають на військову діяльність, зміцнюють бойовий дух та колективну ідентичність військовослужбовців.

Поняття **“свідомість”** означає комплексний аспект людської природи і духу, вища форма діяльності мозку, що дозволяє людині відчувати та сприймати своє існування та оточуючий світ. Свідомість включає у себе здатність усвідомлення своїх емоцій, думок, бажань, мотивації та потреб. Свідомість пов’язана із самосвідомістю, яка означає здатність усвідомлення себе у своїх діях і станах, бути свідомим щодо власного існування та індивідуальності. Феноменальний аспект свідомості полягає у здатності сприймати навколишній світ та власний внутрішній світ. А функціональний аспект свідомості полягає у здатності обробляти інформацію, здійснювати свідомий аналіз, приймати рішення та керувати поведінкою і волею. Свідомість – це складне та унікальне явище, яке формує світогляд та впливає на всі аспекти людського життя [128].

Поняття **“національна (громадянська) ідентичність”** означає стабільне сприйняття людиною себе як представника національно-культурного простору, як особистості, що засвоїла цінності, мову, інструменти комунікації, культурний код означеної системи та перетворила або перетворює себе за заданим зразком.

Британський дослідник Ентоні Сміт виокремлює такі найголовніші риси національної ідентичності [136, с. 19]:

- історична територія або рідний край, який має велику об’єднувальну силу. Це не просто територія: народ її привласнив, любить її, бо це рідна земля. Рідний край стає скарбницею історичної пам’яті та асоціацій, місцем, де жили, працювали, молились і боролися пращури, святі й герої. Це робить рідний край унікальним. Його річки, узбережжя, озера, гори й міста стають місцями шаноби й захоплення, внутрішнє значення яких під силу збагнути тільки свідомим членам нації. Тому народ із сформованою національною ідентичністю воює не просто за території, а бореться за свої землі, де живе серце, де проливалася кров предків і де будуть рости нащадки;